

ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБКИ ТА ПРИЙНЯТТЯ СУДОВИХ СТАТУТІВ У ХОДІ РЕФОРМУВАННЯ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

ГАРЯГА Олег Олександрович - аспірант ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»

ORCID: 0000-0003-4016-3886

УДК 340.12

DOI 10.32782/LAW.UA.2022.4.6

У статті досліджуються особливості розробки та прийняття Судових статутів у ході реформування системи правосуддя Російської імперії у середині ХІХ ст. Аналізується сутність судових трансформацій на території держави з висвітленням суті і значення Судової реформи як однієї із найбільш повної і комплексної серед проголошених тогочасних суспільно-політичних реформ загальноімперської влади. Стверджується, що трансформаційні процеси у системі правосуддя дали змогу суттєво видозмінити чинну до того систему судочинства і значно розширити демократичні основи у судовому процесі. Акцентується, що результатом судових перетворень було запровадження Судових статутів указом імператора від 20 листопада 1864 року. На підставі зазначених змін судова система імперії стала базувалася на основі чотирьох законів, серед яких «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, які накладаються мировими суддями». Наголошується, що запровадження Судових статутів дало можливість хоча б на певний період увести в судовий процес кращі традиції західної системи правосуддя. Зазначається, що в умовах загальноімперського законодавства все ж вдалося запровадити систему судочинства на демократичних засадах. Це сприяло створенню нових судів, які поділялись на місцеві і загальні. До місцевих судів належали мирові судді і з'їзди мирових суддів як друга (апеляційна) інстанція. Сюди ж згодом увійшли й волосні суди. До загальних судів були

віднесені окружні суди і судові палати як апеляційна інстанція. Очолював цю систему Сенат, який був єдиною касаційною інстанцією для всіх судів Російської імперії. Зазначається, що в результаті реформування правосуддя в державі була створена нова система судових органів, введений апеляційний порядок оскарження судових рішень, що стало значним кроком на шляху до демократизації тогочасного судочинства.

Ключові слова: суд, Судова реформа 1864 року, Судові статутути, судові установи, судочинство.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 6.

Постановка проблеми

Середина ХІХ століття характеризується кардинальними змінами суспільно-політичного життя Російської імперії. Загальноімперська влада ініціює комплексне реформування системи правосуддя, потреба у чому видавалася вкрай необхідною. Вона чітко усвідомлювалася у панівних колах державного управління. Стара судова система базувалася на основі станових принципів правосуддя і явно суперечила новим реаліям життя в державі. Судовій системі притаманні численні помилки, свавілля і бюрократизм, судова тяганина, систематичне застосування тортур і шантажу. Такий стан речей зумовив потребу у реформуванні чинної тоді системи судочинства та проголошення демократичних перетворень у судовій сфері.

**Аналіз останніх досліджень
і публікацій**

Зазначена проблематика викликала неабиякий дослідницький інтерес серед учених дореволюційної доби, зокрема таких, як: М. Буцковський, Б. Віленський, В. Гессен, Г. Джаншиєв, О. Кістяківський, А. Коні, М. Філіппов та інші. Серед сучасних дослідників необхідно відмітити таких науковців як: Т. Курас, Ю. Левчук, О. Липитчук, Н. Лешкович, А. Меланчук, В. Павелко, В. Попелюшко, О. Святоцький, О. Таваткиладзе, І. Усенко, О. Ярмиш та інші.

**Не вирішені раніше частини
загальної проблеми**

З цієї проблематики переважна більшість досліджень розкриває загальні аспекти функціонування судової системи в Російській імперії в пореформений період. Питання щодо особливостей розробки та запровадження Судових статутів у ході реформування системи правосуддя Російської імперії в середині XIX ст. вимагає активізації наукових пошуків у цій сфері.

Метою цієї статті є комплексне висвітлення особливостей розробки та прийняття Судових статутів у ході реформування системи правосуддя Російської імперії у середині XIX ст.

Виклад основного матеріалу

Дореформений суд Російської імперії функціонував на законодавчій основі реформ Петра I і Катерини II. В окремих випадках застосовувались навіть норми Соборного уложення 1649 р. Судова система характеризувалася поділом на численні судові органи, які включали окремі суди для селян, міщан, дворян, комерційний суд, совісний, межовий та інші суди. Водночас судовими функціями також були наділені губернські правління, органи поліції тощо. Правляча верхівка поступово все більше почала осмислювати необхідність створення ефективного механізму захисту особи і власності. У 1803 р. відомий державний діяч М. Сперанський запропонував широку програму удосконалення судової системи, яка пізніше отримала розвиток у «Введенні до

Укладення державних законів» 1809 р. До проєктів судових перетворень він повертався у 1821 та 1826 рр. Однак уряди Олександра I і Миколи I їх відкинули. Специфіка загальноімперської держави демонструвала, що судові трансформації не можна було провести окремо реформувавши тільки єдину галузь. Необхідним видавався комплексний підхід щодо реформування ключових питань суспільного життя, передусім вирішення селянського питання.

Робота з трансформації судової системи суттєво активізується із вступом на престол імператора Олександра II, який виразив волю щоб «правда і милість царювала в судах». Уже влітку 1857 р. імператор наказав надати до Державної ради проєкт Статуту цивільного судочинства, який був розроблений у фахових інстанціях II Відділення царської канцелярії. Саме цей рік, на переконання ряду сучасних вітчизняних авторів, можна вважати початком судової реформи [5, с. 207].

Проєкт супроводжувався пояснювальною запискою Д. Блудова, який на той час займав посаду начальника II Відділення імператорської канцелярії. Мова йшла про запровадження важливих принципів правосуддя, зокрема змагальності процесу, а також забезпечення належної підготовки кадрового потенціалу для належного функціонування судових інституцій. Водночас пропонувалося суттєво скоротити чисельність судових інстанцій. Характерно, що належної кадрової підготовки для судової системи на той час не спостерігалось. На необхідність вирішення цього питання вказують дослідники, зазначаючи, що в центральних частинах імперії відповідних кадрів було явно недостатньо, а по окраїнах країни кадрова ситуація була геть катастрофічною [2, с. 125].

Потрібно зауважити, що при обговоренні проєкту статуту думки чиновників розділилися на дві групи. Перша із них надавала перевагу радикальним перетворенням у системі судоустрою і судочинства. Інша частина домагалася тільки незначних перемін [5, с. 207]. Це пояснюється тим, що далеко не всі представники чиновницького апарату були готові запровадити загальноєвро-

пейську практику судочинства та офіційно ввести такі принципи, як гласність, усність, рівність сторін у процесі, а також запровадження адвокатури. Як відзначають з цього приводу деякі вчені, «автори проєкту не наважувалися ввести в законодавство випробувані практикою західноєвропейських країн принципи усності, гласності, безпосередності, рівності сторін, участі адвоката й ін. Хоча, по суті, запропоновані нововведення були «малими» кроками в напрямі зазначених принципів. Фактично автори представлено проєкту модернізації цивільного процесуального законодавства синтезували «історичні засади» тогочасного імперського законодавства й елементи західноєвропейського досвіду» [3, с. 45].

За результатами роботи комісії впродовж 1857-1861 рр. для Державної ради було підготовлено і представлено 14 законопроектів. Також II Відділення ініціювало запровадження ряду змін стосовно структури судової системи та судоустрою, а матеріали судової реформи склали 74 об'ємні томи.

Потрібно відмітити що значні результати в процесі реформування судової системи було досягнуто після скасування кріпосного права. За ініціативи Д. Блудова та підтримки імператора у жовтні 1861 року було створено спеціальну комісію з підготовки трансформації у сфері судочинства. До її складу увійшли відомі на той час державні діячі та представники юриспруденції. Головою комісії замість Д. Блудова наприкінці 1861 р. було призначено князя П. Гагаріна [5, с. 208]. У процесі роботи комісія взяла за основу практику європейського законодавства та загальну теорію судочинства і судоустрою. Водночас, обґрунтовуючи пропоновані принципи судочинства, вона повинна була довести, що демократичні основи, на яких пропонується побудова нової системи судочинства не буде впливати на міцні традиції імперського самодержавства.

Грунтовна робота комісії дала свої результати й уже у квітні 1862 року на розгляд Державної ради імператор передав проєкт основних положень перетворень судової частини у державі. Цей проєкт 29 вересня того ж року отримав своє законодавче затвердження і був оприлюднений у пресі [5,

с. 208]. Фактично на основі цього документу було сформовано основну конструкцію реформування чинного правосуддя, що сприяло зміцненню демократичних основ судочинства, зокрема в частині запровадження незалежності суду.

Наступним етапом у процесі трансформації системи судочинства мало стати запровадження при Державній канцелярії спеціальної комісії з метою підготовки проєктів Статутів про судоустрій і судочинство. Комісія повинна була остаточно сформулювати текст майбутніх Статутів і представити їх на розгляд до 15 січня 1863 року. З метою оптимізації її роботи комісія була розділена на три відділи. Перший відділ займався загальними питаннями судоустрою, другий відповідав за кримінальне судочинство, а третій – за цивільне судочинство. До них долучалися пояснювальні записки, у яких детально обґрунтувались особливості пропонованих змін. У процесі розгляду цих проєктів при Державній канцелярії було проведено вісім засідань, обговорено значну кількість пропозицій і поправок до них.

Важливим кроком у процесі реформування системи судочинства стало ознайомлення з проєктами Судових статутів Сенату, Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ та інших відомств, що мали відношення до судової сфери. Представлені проєкти жваво обговорювалося на загальних зборах Державної ради. Загалом з цього питання відбулось 31 засідання, підсумком чого стало затвердження Судових статутів і закінчення їх розгляду у Державній раді 2 жовтня 1864 року.

На основі основних положень перетворення судової частини були підготовлені чотири закони, затверджені імператором 20 листопада 1864 р.: «Заснування судових установлень», «Статут цивільного судочинства», «Статут кримінального судочинства», «Статут про покарання, які накладаються мировими судьями». Таким чином, можемо констатувати, що Судові статuti 1864 р. було створено на ґрунтовній основі, а загальна їх архітектоніка відзначалася гармонійністю й доцільністю, що стало основою для функціонування судових інституцій у наступні роки.

У зв'язку з офіційним прийняттям Судових статутів виникло питання щодо по-

рядку введення їх у дію. Особливістю цього питання було те, що в колах можновладців не було єдиного підходу щодо запровадження дії Судових статутів на території імперії. Так, одна частина діячів відстоювала позицію про те, що необхідно одночасно ввести в дію Судові статuti на території всієї країни. Інша частина діячів вважала, що їх потрібно вводити в повному обсязі поступово, у межах одного або двох округів. Міністр юстиції Д. Замятнін наполягав, що у зв'язку з новизною справи потрібно ввести спочатку реформи в одному або двох округах. Голова Державної ради П. Гагарін наголошував на одночасному і поступовому запровадженні реформи, однак з поступовим збільшенням складу судів. Фактично дискусія з цього питання тривала цілий рік. У результаті комісія прийняла рішення ввести реформу в дію у десяти губерніях, а у решті – приступити до неї впродовж чотирьох наступних років. Характерно що під іншими територіями вважалася не ціла держава, а тільки ті землі, де не було запроваджено «особливе управління», тобто мова йшла про окремі центральні губернії та Бессарабську область. Державна рада схвалила таку пропозицію, і у підсумку вона була закріплена відповідним указом імператора 20 листопада 1864 р.

Зразу ж після прийняття Судових статутів було введено в дію «Тимчасові штати для судових місць». Документ мав статус тимчасового, оскільки після запровадження реформ його планувалось переглянути і внести відповідні корективи згідно до вимог часу. Практична реалізація судової реформи відбулася у ході відкриття перших окружних судів у квітні 1866 року. Нові інститути судової влади, які керувалися б загальним губернським принципом передбачалося відкрити по всіх губерніях до 1870 року. З огляду на це можемо простежити, що основні положення судової реформи передбачалося поширити на європейську частину імперії упродовж перших чотирьох років з часу її прийняття. Укладачі статутів 1864 року прагнули моделювати судову реформу згідно найкращих західних зразків, проте новий демократичний суд був за своєю природою таким, що суперечив основам російської державності.

Зважаючи на те що Судові статuti засновувались на процесуальних та організаційних засадах європейського судочинства, в імперії докорінно змінювався судоустрій, процесуальне та матеріальне право. Важливі зміни стосувалися принципів відділення судової влади від адміністративної законодавчої і виконавчої [6, с. 96]. Поряд з цим запроваджувалися принципи усності, змагальності гласності судочинства, презумпції невинуватості, незмінності і незалежності суддів, а також рівності всіх перед законом. У цьому аспекті простежується ідея створення громадянського суспільства рівноправними громадянами [4, с. 118], а шляхом до цього мали слугувати якісно нові принципи організації судових інституцій і здійснення судочинства. Відокремлення громадянського суспільства від державного тотального впливу мало виражатися у розмежуванні сфер і компетенції адміністрації та суду.

Зазначені реформи передбачали запровадження всестанового суду та інституту присяжних засідателів при окружних судах в процесі розгляду кримінальних справ. Зсновувалася адвокатура та реорганізовувалась прокуратура, яка була звільнена від функції загального нагляду і мала зосередитися на роботі в суді. Паралельно створювався виборний мировий суд, який розглядав менш значні справи. Крім того заснувався інститут судових слідчих, який проголошувався незалежним від органів поліції. З огляду на це можемо простежити виникнення у суспільстві основ усвідомлення правового порядку та правової особи.

Суттєві зміни відбулися також у структурі судових інституцій. Складна і громізка структура станових судів, які існували в до-реформений період, була замінена на місцеві і загальні суди. Реформа проголосила що до місцевих судів належать мирові судді і з'їзди мирових суддів, як друга (апеляційна) інстанція. До цієї ж групи належали створені у 1861 році волосні суди, які розглядали справи селян з менш важливих проступків, якщо у них не були зацікавлені представники інших станів, а також у випадку, коли ці справи не підлягали розгляду загальними судами. Загальні суди склалися із окружних судів і судових палат як апеляційної

інстанції. На чолі проголошеної судової системи визначався Сенат як єдина касаційна інстанція для всіх судів імперії.

Висновки

Реформування системи правосуддя Російської імперії у середині XIX ст. супроводжувалось запровадженням у державі Судових статутів, що сприяло якісно новим змінам у функціонуванні тогочасних судових установ. Проголошені у зв'язку з цим принципи гласності, змагальності, права на захист, презумпції невинуватості, які почали функціонувати як окремі інститути, у дійсності стали дієвими основами судоустрою і судочинства. Новий всестановий суд мав забезпечити підданям гарантії неупередженого, справедливого та об'єктивного розгляду і вирішення справи.

Література

1. Кравчук В. М. Історико-правові аспекти основ правового статусу суддів на українських землях у складі Російської імперії (кінець XVIII – початок XX століття) // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. № 4. С. 3-7.
2. Максимов О. В. Судова реформа на Правобережжі 1864 р.: фахова дискримінація поляків в умовах «кадрового голоду» // *Intermarum*. 2014. № 1. С. 124-139.
3. Нестерцова-Собакаръ О. В. Вплив судової реформи 1864 року на розвиток цивільного судочинства в Україні // *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 6. С. 44-47.
4. Панченко В. С. Умови служби мирових суддів як гарантія професійного виконання обов'язків: на прикладі Волинської губернії (1871–1919 рр.) // *Український історичний журнал*. 2014. №2. С. 118 – 130.
5. Судова влада в Україні: історичні витоки, закономірності, особливості розвитку / За редакцією І. Б. Усенка. Київ «Наукова думка». 2014. 502 с.
6. Ярошенко М. О. Протидія корупції в судовій системі Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. // *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. 2015. Серія № 18. Економіка і право: зб. наукових праць. Випуск 30. С. 93-99.

O.O. Gariaga

*Phd student of «KROK» University,
Tabirna st., 30-32, Kyiv, Ukraine, 03113,
e-mail: OgaraO@ukr.net
ORCID: 0000-0003-4016-3886*

PECULIARITIES OF THE DEVELOPMENT AND ADOPTION OF COURT STATUTES DURING THE REFORM OF THE JUSTICE SYSTEM OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

The article examines the peculiarities of the development and adoption of Court Statutes while reforming the justice system of the Russian Empire in the middle of the 19th century. The essence of judicial transformations on the territory of the state is analyzed, paying attention on the essence and significance of the Judicial Reform, as one of the most complete and comprehensive among the social and political reforms of the entire imperial government announced at the time. It is claimed that transformational processes in the justice system made it possible to significantly change the existing judicial system and significantly expand the democratic foundations of the judicial process. It is emphasized that the result of judicial transformations was the introduction of the Judicial Statutes by the emperor's decree of November 20, 1864. Based on these changes, the judicial system of the empire became based on four laws, including the “Establishment of Judicial Institutions”, “Statute of Civil Procedure”, “Statute of Criminal Procedure”, “Statute of Punishments Imposed by Justices of the Peace”. It is emphasized that the introduction of the Judicial Statutes made it possible, at least for a certain period, to introduce the best traditions of the Western justice system into the judicial process. It is noted that under the conditions of the imperial legislation, it was still possible to introduce a judicial system on a democratic basis. This contributed to the creation of new courts, which were divided into local and general. Local courts included justices of the peace and congresses of justices of the peace as the second (appeal) instance. Later, the parish courts also entered here. District courts and court chambers were assigned to the general courts as an appellate instance. This system was headed by the Senate, which was the only cassation instance for all courts of the Russian Empire. It is noted that because of the reform of justice in the state, a new system of judicial bodies was created, an appellate procedure for challenging court decisions was introduced, which was a significant step on the way to the democratization of the judiciary at that time.

Key words: court, Judicial reform of 1864, Court statutes, judicial institutions, judiciary.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, bibl. : 6